

UN MANUSCRIT MEDIEVAL CATALÀ SOBRE VENTOSSES

Pere VALLRIBERA i PUIG

Amb el present treball volem oferir l'edició, la transcripció i un breu estudi d'un text medieval català inclòs en un còdex miscel·lani, el Ms 10162 de la Biblioteca Nacional de Madrid.

Es un tractat sobre Ventoses que ocupa des de les quatre últimes línies de fol. lxxx recto, fins el final de fol. lxxxii verso -excepte les dues línies últimes. Es escrit en una sola columna, amb una lletra clara i ben dibuixada; la seva data més probable és la d'últims anys del segle XIV o començaments del XV. No en sabem l'autor i, per ser part d'un còdex que recull diverses obres, gairebé totes parcials, ens sembla més que es tracta d'una còpia o traducció d'una obra anterior feta o manada fer per un metge pel seu propi ús personal. Tots els fragments continguts en el còdex semblen triats per la necessitat, potser en diferents moments, d'aplegar estudis mèdics procedents de llocs diversos.

El còdex és escrit per una sola mà, amb una lletra molt uniforme. Totes les pàgines contenen el mateix nombre de línies, 26, incloent-hi les deixades en blanc per separar paràgrafs, cosa que fa pensar en l'ús d'una plantilla. Ens fa també la impressió que l'escrivà devia ser un professional, per la cura en el dibuix de les lletres, ben fetes, amb poques abreviatures i amb separacions sempre iguals. No ens sembla, en canvi, que el qui escrivia tingués massa coneixements mèdics. Les paraules mèdiques estan sovint equivocades i algunes indesxifrables -com si l'escrivà, a vegades, copiés el que llegia sense entendre-ho.

L'aplicació de ventoses com a terapèutica important en algunes malalties és coneguda des de temps antics. Es citada ja en el *Corpus hippocraticum*: en el llibre 5 dels *Aforismes*, el 50è indica que per contenir el flux menstrual excessiu el millor remei és el de posar una ventosa gran en els pits de la dona afectada (1). Aquesta és precisament una de les indicacions més freqüents de les ventoses: la de reduir una hemorràgia o un acúmulo líquid localitzat. També en el llibre d'Hipòcrates *De la medicina antiga*, hi podem llegir, en traducció castellana d'Eggers Lan: "Las ventosas que se aplican en la espalda, y cuya cavidad ancha se angosta en la abertura, han sido elaboradas por el arte con miras a chupar y extraer de la carne la humedad" (2).

Als segles XIV i XV -data del nostre manuscrit- és ben sabut que els conceptes mèdics eren els del galenisme, que recull els llegats de la medicina antiga i, sobretot, de la hipocràtica, acceptant, doncs, la teoria humoral. La terapèutica era concebuda exclusivament per retornar a l'organisme malalt -discràsic- l'equilibri humoral que havia estat alterat. Sempre es reconeixia una **materia peccans** que, en últim terme, era l'umor en excés que originava el desequilibri. La terapèutica així concebuda comptava amb dos factors:

1. La reacció orgànica natural, la **Vis curatrix naturae**, factor de vital importància, i

2. Tractament mèdic, és a dir, intervenció del metge amb l'objectiu d'ajudar aquesta reacció natural. Aquesta terapèutica es compon de

a) Dietètica: règim de vida, sobretot per la dieta, però també per banys, exercicis, etc.

b) Farmacologia: quan no n'hi ha prou amb la dieta cal aplicar remeis, que són o bé generals o bé locals.

c) Cirurgia, és a dir, aplicació de tècniques efectuades pel metge o cirurgià, i que són essencialment la sagnia, les ventoses i els cauteris.

VENTOSES

Com veiem l'aplicació de ventoses era considerada com una intervenció quirúrgica, usada amb molta freqüència; era un dels remeis denominats evacuants, és a dir, destinat a corregir l'excés de l'umor que provocava un desequilibri humoral en l'organisme. La medicació evacuant principal era la sagnia, la qual tenia efecte sobre tots els humors -era anomenada evacuant universal- i que, per això, era indicada gairebé sempre en totes les malalties. La sagnia evacuava la sang, en la qual hi eren continguts els quatre humors i, a més a més, es podia portar a terme a totes les parts de l'organisme, segons estava indicat en la malaltia a guarir.

La ventosa era l'evacuant particular: actuava en un lloc determinat treient l'umor que hi era en excés. En aquest sentit se la denominava també sagnia local. Tenia, doncs, unes indicacions molt determinades.

D'altres evacuants eren les escarificacions -moltes vegades fetes juntament amb les ventoses-, els cauteris, l'aplicació de sangoneres, etc.

Com veiem, tota aquesta terapèutica evacuant estava destinada a combatre un sol factor, la **materia peccans**, que era sempre l'origen de la malaltia.

US I APLICACIONS DE LES VENTOSSES

A part de les referències de la medicina hipocràtica que hem citat, trobem descripcions de com eren i com s'havien d'usar les ventoses en tots els llibres quirúrgics medievals, però també en totes les terapèutiques mèdiques, fins pràcticament als nostres dies. Citarem, com a exemples, uns llibres que corresponen a tres èpoques ben diferents:

1. Tractats quirúrgics medievals: en els grans tractats quirúrgics medievals -dels segles XIII al XV- hi trobem sempre capítols dedicats a la sagnia i a les ventoses. En llengua catalana creiem important de remarcar les obres de Teodoric, de Lanfranc, de Guiu de Chauliac, de Pere d'Argelata i d'Antoni Amiguet, en totes les quals hi ha estudis de sagnies i ventoses, amb la seva descripció, indicacions i mètodes d'aplicació (3). Això ho trobem també en obres mèdiques generals, de les que citarem especialment les d'Arnau de Vilanova, autor també d'un tractat sobre flebotomia.

2. Les obres renaixentistes continuen estudiant les ventoses. L'autor primer en el temps, i més important per la seva acció innovadora, és Ambrosi Paré que en la seva obra -que marca l'assoliment d'una gran modernitat sobre les cirurgies medievals- dedica un bon espai a l'estudi de les Ventoses (4). Les descriu com un vas que s'aplica al cos per fer una aspiració violenta. Ens diu que n'hi ha de couro, de corn o banya, de vidre, de fusta, de terra, d'or i d'argent. Les divideix en grans i petites, diferents pels diversos llocs on s'han d'aplicar. Explica com produir el buit, posant petites candelas de cera enceses al seu fons, o bé, en les petites, calentant-les abans o fent simplement una succió. Estudia també les seves indicacions segons l'edat del malalt -estan contraindicades als menors de 2 anys i als majors de 70-, els llocs on s'han d'aplicar i el moment adequat -millor al pleniluni i a les primeres hores del dia-. No s'han de posar tampoc en els obesos, i la seva aplicació depèn d'altres factors, entre els quals menciona el clima.

3. L'estudi i l'aplicació de les ventoses ha continuat des de llavors pràcticament fins els temps actuals. Com exemple citarem una obra editada a Barcelona el 1873, adoptada com a llibre de text, i escrita per l'igualadí Antoni Coca i Cirera, catedràtic de Clínica mèdica a la Universitat de Barcelona, titulada **Tratado de Terapéutica general** (5). En ella s'hi estudien de manera extensa les ventoses, en un capítol anomenat **Sagnies locals**. Coca les anomena també sagnies tòpiques o capilars, ja que actuen sobre la circulació capilar, a diferència de la flebotomia i l'arteriotomia. Els seus efectes són per evacuació de sang, més o menys abundant, dels capilars, o bé de la linfa. El seu efecte principal és el de derivació d'humors del lloc on s'han produït, deplecció i fluxió, tot això amb la finalitat de disminuir una irritació local. Les sagnies locals estan sobretot indicades en

persones dèbils, en inflamacions poc intenses, sense fenòmens de reacció, i per obtenir efectes locals quan no és necessària una rapidesa o urgència en la medicació.

S'anomenen ventoses seques les que són aplicades directament al cos; estan sobretot indicades en infarts crònics, dolors nerviosos o reumàtics, vòmits espasmòdics, amenorrea -posades a la part interna de les cuixes-, metrorràgies -posades als pits-, etc.

D'altres ventoses es feien mitjançant una escarificació prèvia del lloc on es posaven, per aconseguir una certa evacuació de sang -eren considerades com una petita sagnia-, o per rebaixar una irritació local.

Es natural que en el transcurs del temps les indicacions de les ventoses hagin anat variant, adaptades a les idees etiològiques de cada moment, però la seva aplicació s'ha mantingut pràcticament igual fins èpoques ben recents.

TRANSCRIPCIÓN DEL MANUSCRIT

Ms 10162 de la Biblioteca Nacional de Madrid, fols. lxxx r - lxxxii v.

Les ventoses deu hom posar en .xii. lochs del cors del hom

Primerament posa hom la ventosa en la darrera part del cap hon esta la memoria del cap, he val en espeçial a les malalties (Fol lxxx v) dels hulls he del cap he de la cara

Mas no la si deuen posar aquells que an la memoria flacha per tal que no-s corrompa la memoria; ans que les posen porguen lo cors, he no les pos soven massa per tal que la memoria no s'afoll

Dien alguns doctors que la ventosa posada alt en lo cap profita a oradura, he tarden a exir les canes dels cabells, he no a tots, com les canes afollen lo enteniment. Empero aprofita a les malalties dels hulls

Lo segon loch on posa hom ventosa: posada alt en lo front sobre les celles, he valen a les passions del cap mes que mes de la part contraria.

Empero si algun ha lo cap flach, majorment en la part devant, he avia la ymaginació corrumpada ho la rahó afollada deu-se guardar que no la-y pos per tal que no-s afollas aquella part davant, maiormment si-u continua lo seu enteniment

Lo terç loch hon posa hom ventosa son en les orelles, en loch carnos per ço com ha fistola en les horelles

Mas sia porgat lo cors per tal que la ventosa tir la materia verinosa he ayguosa he bragosa, he de fora encara (Fol lxxx r) tira sanch

Lo quart loch hon posa hom ventosa: sots la barba mundificar tot lo cors per poca, valen a les malalties del cap he dels hulls he de la cara he de les dens he de tots los membres sobirans: en aço no ha perill

E valen encara a les malalties de la gola he de les barres

Lo quint loch hon posa hom ventosa son en les espalles, he valen a les passions del cap he dels hulls he de totes les passions dels pits. Mas si massa son continuades he algu avia l'estomech flach, era aparellat a tremolament del cor, poria noure a aquells membres flachs he als nervis he als laçerts
Mas profiten a aquells que an gran abundament de sanch he en moviment sobre sanch

Lo .vi. loch on se posen ventoses es de sots les mamelles, he valen a estrenyiment a gran flux de sanch menstrual

Mas guarda't que no sien posades sobre les malalties que per aventura faria si a postema pregon he gran dolor, he aquesta ventosa no s-en poria traure, he si per aventura eraven en aço deuen enbronar ab aygua calda lo loch S-i deu posar .i. drap de li banyat.

De posar sobre la malaltia he daço parla

(Fol lxxxv) G. diu si s-obren les mestruas he no segons natura hix sanch de la verulla, desvia hom de la part davall a la part damunt, posa .i. ventosa gran sots les mamelles

Lo .vii. loch es sots les costelles; aytal ventosa estreny la sanch com hix del nas per tal que la tire a la part contraria, he aço diu G.: molta sanch corrent ho eximent, ventosa hi sia posada sobre lo costat

Mas si la sanch hix per lo nas dret sia posada sobre lo costat dret, sobre lo fetge E si hix de la part esquerra posa-la sobre la melsa
E axi matex es tot flux de sanch, en lochs contraris sien posades les ventoses ab les quals la vena per la qual hix la sanch es ajustada; he aço es regla general notable

Lo .viii. loch de posar ventosa es en lo mig loch del ventre, he daço ja avem parlat he dit asats en la .vii. pasio de les ventoses

Lo .ix. loch de posar ventosa pot esser lo pentenill e-ls engonals, he daço parla .G. que sia tirada la malaltia com al membre en lo qual la trencadura he si obs sera. Axi com fan les mestrués posen ventoses en lo pentenill he en l-engonal E daço vol dir .G. que volen desviar los lochs pronves que-y avia feyta mensio dels lochs contraris

(Fol lxxxii r) Lo .x. loch es en los ronyons on son posades ventoses sobre los ronyons he sobre la fui de la squena

E valen en les malalties que son en les parts jusanes, apres del cors sia porgat per tal que tire la materia a la part contraria

E daço diu Avicenna que les ventoses posades als ronyons valen a dolor de les cuxes he a la ronya d-aquelles he a puagre he a moroydes he a lenfancia he a les ventositats de la vexiga he de la matris he a pruhija del dors

Lo .xi. loch: son posades en les cuxes ves la part de dintre; la ventosa en aquelles parts posades hobren les mestrués. E valen a les malalties dels pits sobirans per tal que tir la malaltia als pits jusans; daço parla Rays E diu que la ventosa, que en la polpa de la ventosa sia posada fort, mimva la replecio he les antigues dolors que en la matris ho en los ronyons ho en la vexiga se fan; profita he provoca la mestrua Empero moltes vegades fa amagrir, en fa venir çincopis Mas sol profitar a aquells que an poques postemes he grans. E diu Avicenna que les ventoses a les cuxes sobre posades valen tant com .ii. sagnia he mundifica la sanch he provoca la mestrua

Lo .xii. loch on se posen ventoses son en les (Fol lxxxiii v) clavilles dels peus, he valen a provocar les mestrués, he les passions dels membres per tal que tiren la materia enves les parts jusanes

E daço parla Avicenna he diu que les ventoses sobre les clavilles posades profiten venir mestrua

E valen a çiatica he a podogre

Molts altres lochs son hon hom posa

Axi com son los braços, he en doladura del genoll he sobre lo genoll, en molts altres lochs

Devets saber que les ventoses son posades per alguna cosa de .vii. rahons

La primera es per tal que buyde alguna humiditat

La .ii. que tira la sanch subtil de les venes primes com an cabells

La .iii. raho que consumen les vapors les ventoses

La .iiii. que tira les humors de part de dintre a les parts de fora

La .v. que facen çessar flux

Car lo gran flux giren a la part

La .vi. que facen tornar lo membre a son loch, que asuange dolor

La .vii. que escalfa lo loch hon se deu posar la ventosa per ço que trau tota sanch corrupuda del loch maçat he tol lagrimes he tol molts grans dolors que son en diversos lochs del cors

NOTES A LA TRANSCRIPCIO

Farem notar primerament uns trets importants que marquen un estil particular del text:

- ús constant del plural femení sempre en es (**les ventoses**);
- ús constant de la lletra **h** en mots com **hulls, horelles, he, hon, hobrir**.
- ús constant de **ç**, inclús davant de **e,i**.

Notes al text

"fol lxxx v"

no la si deuen posar: no deuen posar-la.

soven massa: és un gir estrany, com l'anterior.

per ço com ha fistola en les horelles: pel perill de produir fistula.

materia bragosa: 'amb pus, sanies' (**brac** = 'pus'; i també 'fang').

"fol lxxx r"

mundificar tot lo cors per poca: difícil d'interpretar. Sembla que hi falta una part del text.

membres sobirans: 'de la part superior del cos'.

era: 'e era'.

noure: 'fer mal, danyar'.

laçerts: 'bandes fibroses unides al múscul, aponeurosis'. Del llatí *lacertus*, 'llangardaix'.

si a postema: 'si hi ha postema'.

enbroncar: per embrocar: 'aplicar una embrocació'.

"fol lxxx v"

Galien diu: Ja hem vist que és la transcripció d'un dels aforismes hipocràtics, que Galèn recollí.

verulla o virulla: no hem pogut desxifrar aquesta paraula, que és de lectura difícil degut a l'abreviatura que conté. Sembla referir-se, pel sentit de la frase i el seu context, als genitals externs femenins. Com a simples conjectures considerem unes paraules que hi poden estar relacionades:

1. En un text occità de l'època, *La Notomia de Anric de Mondevilla* (6), hi consta la paraula *vernal*, mot desconegut per l'autor de l'estudi, i que és escrita en lloc de la paraula llatina *vulva* i de la francesa *con* en les corresponents versions de la mateixa obra. Creiem possible la lectura de 'vernulla' o 'verulla' del nostre manuscrit, atesa la semblança de les llengües occitana i catalana a l'època en què fou escrit el text.

2. També com una reminiscència del català antic, en la parla algueresa s'hi troba la paraula *bèrtula* amb el significat d'alforja o sac tancat pels dos extrems amb una obertura, o bé de bossa; també s'anomena bossa a tota cavitat o obertura anatòmica, sobretot en anatomia animal (7).

3. De temps més moderns, en una obra del segle XVIII, *Dels parts*, d'Eudald Ragué, cirurgià de Ripoll (8), hi trobem la paraula *vàlvula* amb el significat de vagina. Els autors de l'estudi lexicogràfic, Jordi MASCARELLA i Miquel

SITJAR, creuen que en èpoques antigues -i referenciades fins el segle XVII- els metges usaven la paraula **vàlvula** com a sinònim de vagina i creuen que "és probable un creuament amb el diminutiu del llatí **volva/vulva**".

pentenill: 'regió púbica'.

els: 'e els'.

he si obs sera: 'i si caldrà, si serà necessari'. Sembla també que hi falti una part del text.

pronves: no hem sabut veure-hi cap sentit. Podria pensar-se en el mot "proclius": 'propens' o bé 'inclinat'.

"fol lxxxii r"

fui de la squena: 'el final de l'esquena'.

alenfancia: 'elefantiasi', 'edema de les cames'. En altres llocs equivalia a 'lepra'.

pits sobirans ... pits jusans: 'membres de la part superior ... de la part inferior'. No havíem trobat abans cap referència d'aquesta divisió, però no creiem que sigui cap error del qui l'escriu.

replecio: paraula de difícil lectura per l'abreviació.

"fol lxxxii v"

clavilles dels peus: 'turmells'.

en ves: per 'envers'.

podogre: 'poagre, gota'.

loch maçat: lloc hemorràgic, amb equímosi.

Notes

1. Hem fet servir el llibre *Aforismos de Hipócrates en castellano, en una versió feta el 1840 pel doctor García Suelto*, editada per "Publicaciones Controladas", Madrid 1969, pàg. 65: "Para contener el flujo menstrual de una mujer, ponle en los pechos una gran ventosa".

2. Hipócrates. De la medicina antigua. Introducción, texto crítico, traducción y notas de Conrado Eggers Lan, Universidad Nacional Autónoma de México, 1987, pàg. 27.

3. TEODORIC. Cirurgia.

LANFRANC. Cirurgia Magna i Cirurgia Parva.

GUIU DE CHAULIAC. Inventari o Col·lectori de Cirurgia.

PERE D'ARGELATA. Cirurgia.

Antoni AMIGUET. Lectura feta per ... sobre lo tractat segon del reverend mestre Guido: lo qual tracta de apostemas en general.

4. Les oeuvres d'Ambroise Paré, conseiller et premier chirurgien du Roy. Reveues & corrigées en plusieurs endroits, & augmentées d'un fort ample Traicté de Fiebvres, tant en general qu'en particulier, & de la curation d'icelles, novuement treuvé dans les manuscrits de l'Autheur. Avec les Portraits & figures tant de l'Anatomie que des instruments de Chirurgie, & de plusieurs Monstres. A Paris Chez Nicolas Buon. M.DC.XXXVII. Vegeu: Chap. LXVIII, pàgs. 652 ss; Chap. XLII, pàgs. 968 ss.

5. COCA I CIRERA, Antonio. Tratado de Terapéutica general, 3ª Ed., Tomo único, Impr. Diario de Barcelona, Barcelona 1873. Vegeu "Lección XXXVI: Sangrías locales", pàgs. 485-493.

6. GOROSCH, Max. La Notomia de Anric de Mondavilla, Centre d'Etudes Occitanes, Avignon 1975, pàg. 60: "La matriu té el coll llarg...i en els dos extrems del dit coll hi ha dos orificis...el de dins, estant la dona gestant, està tancat, i el de fora resta tal com estava i sempre pot estar tancat o bé obert, és anomenat vernal i és una obertura externa entre les dues cuixes, que té al mig un òrgan muscular amb una petita dependència externa que Razis anomena tentigo [clítoris]".

7. PAGES I MERCADER, Manuel. Estampes de Sardenya, Ed. Arca, Barcelona 1960, pàg. 127.

8. RAGUER, Eudald; PUIIG, Pere. Textos mèdics catalans (Pediatría i Obstetrícia als. XVIII). A cura de Manuel Mª Escudé i Josep Grau. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll 1989, pàgs. 34 i 93.